

ULUSLARARASI
14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNCESİNDE
FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

-II-

Editörler

Prof. Dr. Murat Demirkol
Arş. Gör. Büşra Betül Pınar
Arş. Gör. Kamile Akbal



Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları: 2

ULUSLARARASI

14. VE 15. YÜZYIL İSLAM DÜŞÜNCESİNDE

FELSEFE, KELAM VE TASAVVUF

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ-II

Editörler

Prof. Dr. Murat Demirkol

Arş. Gör. Büşra Betül Pınar

Arş. Gör. Kamile Akbal

© T. C. ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

(Sertifika No: 26056)

Kapak ve Mizanpaj

FCR Yayın Reklam (0312.3100860)

Baskı ve Cilt

VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.

İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1

Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71

Sertifika No: 47479

ISBN : 978-605-4929-11-5 (Takım)

ISBN: 978-605-4929-13-9 (2. Cilt)

Basım Tarihi

Eylül 2020

Bu bildiriler kitabı

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Biriminin
sağladığı destekle basılmıştır.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

Esenboğa Merkez Külliyesi C Blok Dumlupınar Mahallesi, 06760 Çubuk/Ankara

Tel: (0 312) 906 20 00

Web: <https://www.aybu.edu.tr>

İSLAM METAFİZİK DÜŞÜNCESİNİ HALKA ULAŞTIRAN BİR METİN OLARAK MUHAMMEDİYE

Dr. Hanife Dönmez
hanifedonmez2@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7312-2274

Öz

Temelde Tanrı âlem ve insan münasebetlerini ele alan bir disiplin olarak metafizik düşüncenin bir yorumu, Vahdet-i Vücut geleneği çerçevesinde Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren gelişme göstermiştir. Söz konusu geleneğin kurucusu Endülüslü İbnü'l-Arabî, Kuzey Afrika üzerinden doğuya yaptığı uzun seyahatleri boyunca Hicaz, Suriye ve Anadolu'da bulunmuş ve 1240'ta Şam'da vefat etmiştir. Vahdet-i Vücut düşüncesi İbnü'l-Arabî'den sonra gelen en önemli talebesi Sadreddin Konevî ve Davut Kayserî gibi takipçileri ve şerh literatürü yoluyla Anadolu'da yerleşmiş ve süreklilik kazanmıştır. Vahdet-i Vücut veya Ekberîlik Anadolu'da tasavvufî tarikatlarla birlikte tasavvuf düşüncesinden hareketle oluşturulmuş edebiyat literatürünü de etkilemiş ve böylece daha da derinleşip zenginleşerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Yazıcıoğlu Mehmet, 15. yüzyılda Gelibolu'da telif ettiği *Muhammediye* kitabı ile söz konusu geleneğin takipçilerinden biridir ve Türkçedeki ilk *Füsûs* şerhinin yazarı olarak kabul edilir. Yazıcıoğlu ve *Muhammediye*'nin önemi ise temelde söz konusu geleneğin yine Türkçe bir eser yoluyla halka ulaştırılması ve yaygınlaştırılmasındaki rolü olmuştur.

Muhammediye literatürde siyer-mevlid olarak tanımlanmakla birlikte Yazıcıoğlu *Muhammediye*'de metafizik düşüncenin en temel konusu kabul edilen varlık problemine dair "temel meseleleri" ele almış ve bunların cevaplarını Vahdet-i Vücut geleneği çerçevesinde bir peygamber tasavvuruna dayanarak vermiştir. Bu bağlamda mebd ve mead problemleri, Allah-âlem ve insan münasebetleri ve özellikle de varlığın hürmetine yaratıldığı bir peygamber olarak Hz. Muhammed tasavvuru, metnin düşünsel arka planını oluşturmaktadır.

Yazıcıoğlu *Muhammediye*'de Vahdet-i Vücut anlayışının temel kavramlarından biri olan Nûr-ı Muhammedî görüşü çerçevesinde düşüncelerini aktarırken edebiyat yolunu kullanmış ve eserini bir mesnevi şeklinde kaleme almıştır. *Muhammediye* genellikle yaratılış, siyer ve ahiret halleri şeklinde üç bölüm halinde incelense de metnin doğru anlaşılabilmesi için öncelikle düşünsel arka planının dikkate alınması gerekmektedir. Bu bakış açısından, eser temelde nüzül ve urûc; başka bir ifade ile mevlid ve miraç şeklinde bölümlenebilir. *Muhammediye* yine bir siyer olarak kabul edilebilir, nitekim tarihsel anlatı metinde çok bilinen temel kaynaklardan hareketle ele alınmıştır fakat bunun yanında metnin önemli bir bölümünde tarihsel anlatı aşılmış ve Hz. Peygamber'in metafizik var oluşu tüm beyitlerin en önemli izleği olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Muhammediye, Nûr-ı Muhammedî, Siyer, Yazıcıoğlu Mehmet.

Muhammadiyah as a Mediator Text That Islamic Metaphysics Thought

Abstract

Metaphysics as a discipline that mainly deals with the world of God and human relations has developed in 13th century Anatolia within the framework of Wahdat al- Wujud tradition.

Followers of the Akbar tradition, which is named Ibn al-Arabi, such as Sadreddin Konevi and Davut Kayserî enabled the idea to settle in Anatolia by means of commentary literature.

In the following centuries, this understanding has reached to the present day by deepening and enriching with the literature which was created based on Sufi orders and Sufi thought in Anatolia.

Yazıcıoğlu Mehmed, as one of the 15th century followers of the tradition, wrote the first Turkish commentary, titled *Muhammadiyah* in Gallipoli. The importance of Yazıcıoğlu Mehmed and *Muhammadiyah* lie mainly in its popularity among lay people and its role in dissemination of this tradition in Turkish.

Although *Muhammadiyah* has been considered as siyer-mawlid in the literature, Yazıcıoğlu has dealt with the fundamental problems concerning existence in *Muhammadiyah* and provided answers in the context of the idea of prophethood in Wahdat al-Wujud tradition. In this context, the problems of creation and hereafter, relations between Allah, the worlds and human beings, and especially the concept of Hz. Muhammad as the principle of prophethood and being, constitute the intellectual background of the text.

Yazıcıoğlu used the way of literature while conveying his thoughts within the framework of the Nûr-ı Muhammedî view which is one of the basic concepts of Wahdat al-Wujud thought in *Muhammadiyah* and wrote his work in mathnawi style. Although *Muhammadiyah* is generally divided into three parts – creation, siyer and hereafter – it is necessary to consider the intellectual background in order to understand the text properly. In fact, the work can be divided into parts as nuzul and urûc, or alternatively, as mawlid and siyer. From this point of view, again, as a siyer; we see in *Muhammadiyah* that the Prophet is not only the principle of existence with His metaphysical significance but also a historical character with the narration of his unique life story.

Keywords: Sufism, Muhammadiyah, Nûr-ı Muhammedî, Siyer, Yazıcıoğlu Mehmed.

İnsanoğlu iki bin yılı aşkın bir süredir fizik âlemin ötesini ilgilendiren ve neredeyse hiç değişmeyen bazı soruları sormaya devam ediyor. Bu soruların merkezinde Tanrı- insan- âlem gibi temel kavramlar ve sorunlar görülmekte-

dir. Bu üç kavramın birbirleri ile olan ilişkileri ise cevapların yani “bilginin” üretildiği alanı oluşturur. Bu temel soruların, Tanrı’nın varlığı veya ilk muharrik problemi; “ben”in nereden gelip nereye gidiyor olduğu; insanın âlem ve Tanrı ile ilişkisinin imkânı veya niteliği gibi problemlerin yanı sıra bilginin mümkün olup olmadığı ve eğer mümkün ise yönteminin ne olabileceği gibi sorunlar çerçevesinde tartışıldığı görülmektedir. Söz konusu düşünme ve cevapları bulma uğraşı, felsefenin modern zamanlara kadar, en önemli alanı olarak kabul edilen ve ilimlere ilkelerini veren metafiziği oluşturmaktaydı. Bir felsefe alanı olarak metafizik modern ve postmodern zamanlarda tartışmaya açılmış olmakla beraber *Muhammediye*’nin yazıldığı 15. yüzyılda ise henüz önemini korumaktaydı. Esasen *Muhammediye* bu tebliğin sınırlarını aşıyor olduğundan ele alınmayacak olsa da yukarıdaki tüm sorulara kendi cevaplarını veren bir metindir. Biz burada Yazıcıoğlu’nun peygamber tasavvuru ile tam olarak örtüşen mebd ve mead problematiği çerçevesinde bir okuma yapacağız.

Yazıcıoğlu Mehmet tarafından 1449 yılında Gelibolu’da tamamlanan *Muhammediye*, her ne kadar felsefe literatürü içerisinde değerlendirilebilecek bir eser olmasa da, metafizik düşüncenin varlık ve bilgiye dair temel sorunlarını ve onlara Vahdet-i Vücut geleneği çerçevesinde verilen cevapları sıradan insanlarla paylaşan ve söz konusu düşüncenin yaygınlaşmasını sağlayan önemli metinlerden biridir. Yazıcıoğlu avamın yani konunun uzmanı olmayan kişilerin içinde yaşadıkları, kullandıkları dilin söyleyiş ve ifade biçimlerini kullanarak, çok sade bir dille ve edebiyat yoluyla söylemek istediklerini ifade etmiş ve bağlı bulunduğu düşünce geleneğinin bu yolla yaygınlaşmasını sağlamış olmasıyla önemli bir metin haline gelmiştir. *Muhammediye*’nin bu çok merkezî konuları genellikle basit bir üslupla dile getirmesi onun çok uzun bir zaman diliminde ve çok yaygın bir şekilde okunmasını sağlamıştır.

Muhammediye esasen literatürde bir siyer metni olarak kabul edilir fakat onun peygamber tasavvuru ve bu tasavvurun dayandığı düşünsel arka plan onu kendisinden önceki örneklerden ayıran ve İbnü’l-Arabî geleneğine bağlayan en önemli noktadır.

Muhammediye söz konusu olduğunda üzerinde önemle durulması gereken bir konu, onun bilimsellik iddiasıdır. Bu özellik Yazıcıoğlu’nun bilgi ve bilim anlayışı hakkında önemli bilgilere sahip olmamıza imkân vermektedir. Böylece biz, bu gün modern zamanların bilim anlayışı ile metne bakarken yüzyıllar içerisinde ortaya çıkan paradigma değişimlerini dikkate almış oluruz ve metni daha doğru bir şekilde anlama imkânına ulaşırız.

Yazıcıoğlu’nun bilgi anlayışına işaret eden düşünceler metnin hemen tamamına yayılmıştır fakat *Muhammediye*’nin ortaya çıkış sürecine etki eden düşüncelere dair beyitlerle metnin hemen başındaki Sebeb-i Telif kısmında karşılaşırız. Bu durum yazarın yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir. Ona göre *Muhammediye* Hz. Peygamber hakkında yazılmış diğer bir çok kitaptan sahih tefsir ve hadis kaynaklarına dayanması yönüyle, başka bir deyişle

zamanının bilim anlayışı çerçevesinde yazılmış bir kitap olarak benzerlerinden farklıdır. Yazıcıoğlu kendisinden bir siyer yazmasını isteyen dostlarına şöyle cevap verir:

İşittiniz nice türlü haberler / Husûsâ sîreler oldu müserrâ (by:38)

(Şimdiye kadar Hz. Peygamber'in siyeri hakkında) çeşitli haberler duydu-nuz, husûsî olarak siyerler ortaya çıktı.

Düzülmüştür nice mevlîd kitâbı / Yazılmıştır nice evsâf-ı kübrâ (by:39)

Nice mevlîd kitapları düzülmüş / (Onun) yüce vasıflarına dair nice kitaplar yazılmıştır.

Bilinmiştir denilmiştir okunmuş / Anılmıştır kamu kübrâ ve sugrâ (by:40)

(Ona dair ne varsa) bilinmiş, söylenmiş, okunmuştur / büyük, küçük her şey dile getirilmiştir.

Dediler nakl-i tefsîr olsa bize / Hadîs olsa kim oldur ilm-i ahrâ (by:41)

Dediler ki (o kitapta) tefsirlerden nakiller olsa bizim için / hadisler olsa ki hadis Kur'an'dan sonra gelen ilimdir.

Yazıcıoğlu buradaki tefsir ve hadis gibi ilmi kaynaklara dayanılarak bir si-
yer yazılması düşüncesine olumlu bir yaklaşım sergiler;

Dedim ger ola takdîr-i îlâhî / Koyam bu yüze bir zülfi mutarrâ (by:42)

Dedim ki, eğer îlâhî takdir olursa / ben de bu yüze bir güzel kokulu zülûf
koyayım.

Sadece tasavvuf literatüründe değil klasik dönem Türk edebiyatında da bir çok eserin yazılışının bir rüyaya dayandığı bilinmektedir. Pek çok yazar rüya-sında Hz. Peygamber'den emir alarak eserini yazmaya başladığını ifade etmiş-tir. Klasik eserlerde rastladığımız bu notlar, modern zamanlarda bağlamından kopartılarak yorumlanıyor olsa da pek çok önemli eserin ortaya çıkış vesilesi-ni oluşturmuştur. Yazıcıoğlu da benzer şekilde Muhammediye'nin yazımına bir rüya ile başlamıştır. Muhammediye üzerine yapılacak bir çalışmada söz konusu rüyanın verdiği bir bilgi yol gösterici olmasıyla önemlidir. Şöyle ki;

Geri sırrımdan etti bana irşâd / Ki gönlün perdesini aç dilârâ (by:53)

Sonra sırrımdan beni irşâd etti / ki gönlünün perdesini aç (ey) gönül süs-
leyen.

Götür gönlün hicâbından nikabı / Cemâlin nûru cânında ara (by:54)

Gönlünden perdeyi, peçeyi kaldır / Hakk'ın Cemâl nurlarını (kendi) canın-
da ara.

İçir hikmet şarâbın ümmetime / Sözümlü söyle halka âşıkârâ (by:55)

Ümmetime hikmet şarabından içir / sözlerimi halka açık bir şekilde söyle.
(...)

Ki düpdüz âlemin halkı işitti / Benüm evsâfımı berren ve bahrâ (by:59)

Benim vasıflarımı denizlerde ve karalardaki tüm âlemlerin halkları işitmiştir.

Kemâlâtım yetiştir sen dahi pes / İşitsin ümmetim şehren fe-şehrâ (by:60)

Sen de benim kemallerimi ümmetime şehirlerden şehirlere ulaştır.

Yukarıdaki beyitlere göre bu anlatıyı diğerlerinden ayıran en önemli özellik, bilimsel kaynaklara dayanıyor olmasının yanı sıra onun bilgi anlayışının tecrübî bir niteliği haiz olması veya başka bir deyişle tasavvufî bilgi olmasıdır. Nitekim elli üçüncü ve elli dördüncü beyitlerdeki “sır”, “irşad”, “gönül”, “cemâl”, “nur” ve “can” birer tasavvuf kavramıdır. Yine aynı şekilde metnin o dönemde bile çok bilinen tarihi bilgileri ihtiva ediyor olması bir yana elli beşinci beyitteki “hikmet” ve altmışıncı beyitteki “kemâlât” kelimeleri birer tasavvuf kavramı olarak tüm metnin en temel izleğini oluşturmaktadır. Bu bakış açısından siyer Hz. Peygamber’in tarihi yaşam öyküsünü aşarak metafiziksel bir varoluşa dönüşmektedir.

Yazıcıoğlu’nun siyer anlayışı, İbnü’l-Arabî’nin düşünceleri çerçevesinde ortaya koymuş olduğu İnsan-ı Kâmil düşüncesine dayanmaktaydı ve Hz. Peygamber’in metafizik var oluşunu ifade eden, Hakikat-i Muhammediye görüşü ile şekillenmiştir. Söz konusu düşünce İbnü’l-Arabî’nin (öl. 638/1240) en önemli öğrencisi olarak kabul edilen Sadreddin Konevî (öl. 673/1274) ve onun ardından gelen Müeyyidüddin Cendî (öl. 691/1292) ve Davut Kayserî (öl. 751/1350) gibi önemli takipçilerinin oluşturduğu şerh literatürü yoluyla Anadolu’da yerleşmiştir.¹ Yazıcıoğlu da *Müntehâ* adlı eseriyle söz konusu şarihler silsilesine katılmıştır. Ayrıca *Müntehâ* Ahmed Bîcan tarafından 1466 yılında Türkçeye tercüme edildiğinden ilk Türkçe tercüme olarak da kabul edilebilir.²

Muhammediye bir siyer metni olarak kabul edilmesine rağmen mutad bir şekilde Hz. Peygamber’in doğumu ile başlamaz bunun yerine “en başa”, yani varlığın ortaya çıkışına dönüp anlatıyı oradan başlatır. Çünkü *Muhammediye* sadece Hz. Muhammed’in değil aynı zamanda tüm insanlığın ve âlemin siyeridir.

Yazıcıoğlu’nun konuya bu şekilde yaklaşmasının nedeni peygamber anlayışının dayandığı ve İbnü’l-Arabî düşüncesinin en önemli kavramlarından olan İnsan-ı kâmil düşüncesidir. Düşüncenin ayrıntıları bu tebliğin sınırlarını kat be kat aştığı için kısaca ifade etmek gerekir. Buna göre varlıkta bir gaye

¹ Ekrem Demirli, *Tasavvufun Altın Çağı Konevî ve Takipçileri* (İstanbul: Sufi Kitap, 2015), 18, 19.

² *el-Müntehâ ale’l-Füsûs*, Yazıcıoğlu Mehmed tarafından vefatına yakın bir tarihte Gelibolu’da yazılmıştır. *Müntehâ* Müeyyidüddin Cendî’nin *Füsûs* şerhine yapılmış Arapça bir ta’likattir. *Müntehâ*, 1466 yılında Gelibolu’da, Yazıcıoğlu’nun kardeşi Ahmed Bîcan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. Ayşe Beyazıt, *el-Müntehâ Fusûsu’l-Hikem Üzerine Bir Çalışma*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011).

vardır ve bu gaye onun kemalidir. Kemal İnsan-ı kâmilidir. Hakikatte ise tek bir insan-ı kâmil vardır ki o da Hz. Muhammed'dir. Diğer kâmiller kemallerini ondan almaktadırlar.³

Yaratılışa geri dönecek olursak, sufiler âlemin yaratılmasının Hz. Muhammed hürmetine olduğu düşüncesini ifade eden meşhur levlâk hadisini sıklıkla dile getirirler. Yazıcıoğlu da *Muhammediye*'nin hemen başında yaratmanın gayesinin Hz. Peygamber olduğunu söz konusu hadise atıf yaparak şöyle dile getirir ki bu düşünce yeri geldikçe metinde farklı bağlamlarda işlenmiştir:

Kuruldu hey'et-i eflâk kim erişmez ona idrâk / Muhammed şânına levlâk gelip kıldı onu i'lâ (byt.101)

Kendisine idrakin erişemediği felekler heyeti kuruldu / (ve sonra) Hz. Muhammed için Levlâk⁴ (hadisi) gelip onu feleklerin de üzerinde yüceltti.

Onunçün Âdem ü dâmâ' onunçündür senâ Seynâ / Onunçün kubbe-i mînâ onunçün sahra-i sammâ (byt.102)

Âdem ve denizler onun içindir; övgü, nur ve yücelik (onun), Sînâ onun içindir. Laciverdî gök kubbe ve yüce dağlar onun içindir.⁵

Yazıcıoğlu İftitâhu'l-Kitâb bölümünde yaratılışın başlangıcından söz ederken yaratmayı Allah'ın isim ve sıfatları ile açıklayan İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ile bire bir örtüşen bir giriş yazmıştır. Öyle görünüyor ki Yazıcıoğlu bu beyitleri *Fütühât-ı Mekkiyye*'nin söz konusu bölümünü uyarlayarak yazmıştır. Burada hem Yazıcıoğlu hem de İbnü'l-Arabî ilahî isimler ve sıfatları kişileştirerek konuyu anlatmışlardır. Bölümün tamamını buraya almak mümkün olmadığından benzerliğin net bir şekilde ortaya çıktığı pasajı ve beyitleri buraya alalım. Bölüm *Fütühât*'ta şu pasaj ile sona erer:

“Bütün isimler bu imam isimlere, imam isimler ise Allah ismine yönelir. Allah ismi ise kendisinden istedikleri şeyi yerine getirmesini dileyerek Zat'a yönelir. Lütuf ve cömertlik sahibi Zat, bu dileğe isimlere muhtaç olmayışı bakımından karşılık vermiş ve Allah ismine şöyle demiştir: ‘İmam isimlere söyle! Hakikatlerinin gereğine göre âlemi ortaya çıkarmaya yönelsinler’.

Ardından Allah ismi, imam isimlerin yanına çıkmış ve haberi kendilerine bildirmiştir. Bütün isimler sevinç ve neşeyle işe koyulmuş ve sürekli böyle kalmışlardır. (...) Onlar, zikrettiğimiz mertebeye bakmışlar ve –Allah izin ve-

³ Ekrem Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafiziği* (İstanbul: Sufi Kitap, 2013), 300.

⁴ Levlâk Hadisi, kutsi hadislerden kabul edilmektedir: Levlâke lavlâk lemâ halaktü'l-eflâk: Sen olmasaydın, sen olmasaydın felekleri yaratmazdım. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs amme'stehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1932), II, 164 (h.no: 2123).

⁵ Sahra-i sammâ ve beyitteki diğer kelimelerin hem metinde hem de tasavvuf literatüründeki anlamları için bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Rûh Muhammediye Şerhi*, haz. Mustafa Utku (İstanbul: Uludağ Yayınları, 2000), 1/80.

rirse- daha sonraki bölümlerde zikredeceğimiz şekilde âlemi meydana getirmişlerdir.”⁶

Aynı bölüm *Muhammediye*’de ise şöyle gelir:

Ayıttı ism-i Âlîm kim sizin izhârınız ma'lûm / Velîkin ism-i zâtıdır bilin müstecmi'-i esmâ (byt:84)

Âlim ismi dedi ki, sizin ortaya çıkışınız bilinmiştir. Fakat bilin ki tüm isimleri toplayan (O’nun) zât ismidir.

Dirildi cümle-i esmâ dediler zâtı ismine / Senin hükmündedir ahkâm senin emrin-dedir eşya (byt:85)

Tüm esmalar bir araya geldiler ve zât isminde dediler ki, hükümler ve şeyler (varlıklar) senin hükmün altındadırlar.

Ayıttı ismi zâtı pes benim ol ism-i a'zâm kim / Delilim ben müsemmâya k'odur Allâh eder mâşâ (byt:86)

Zât ismi dedi ki en yüce isim (ism-i a'zam) benim ve ben isimlendirilenin deliliyim ki o da Allah’tır. İzin veren (o’dur).

(...)

Celâli perdesinde siz durun kim ben varam ona / Görem kim nice emr eder edersiz çünkim istiksâ (byt:89)

Siz Celâl perdesinde durun ki ben ona gidip (sorayım), ne emreden göreyim. Çünkü siz çokça sormaktasınız.

Yetiştî hazret-i zâta dedi Yâ Rabbi Yâ Rabbi / Ki sensin Âlimü'l-esrâr sana mahfî değil enbâ (byt:90)

Zât’ın mertebesine çıktı ve dedi ki; Ya rabbi, sen bilinmezleri bilensin ve haberler senden gizli değildir.

Dedi hazret ben ol zâtam ki müstağni merâtibden / Hakaayıktan mezâhirden ne serrâ bana ne zarrâ (byt:91)

Mutlak zât⁷ dedi ki ben mertebelerden, hakikatlerden ve zuhurdan müstağniyim. Bana genişlik ve darlık benim için değildir.

Velî çün iktizâ etti hakaayık cümle esmâdan / Pes esmâmız taleb kıldı ki sen kılasın isti'tâ (byt:92)

Hakikatler esmalardan gerekliliklerini (istediler) sonra da esmalar senden hediyeler ve lütuflar dilediler.

Var imd' esmâya emr eyle bular da emr kılsınlar / Hakaayık eylesin izhâr mezâhirden bilâ-ihsâ (byt:93)

⁶ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1/282.

⁷ Burada geçen Zât hazretini Bursevî Mutlak Zât olarak şerh etmektedir. *Ferahu'r-Rûh*, 1 / 72.

Şimdi git esmaya emret, onlar da hakikatlere emretsinler ve (onlar da) zuhur yerlerinden sayısızca zuhur etsinler.

Yine yaratılışa dair sufilerin çokça dile getirdikleri “Allah gizli bir hazine idi, bilinmek istedi, âlemi yarattı.”⁸ ifadesine atıf yapan beyitler Muhammediye’nin hemen başında, karşımıza çıkar:

Ganî bi'zzât idi ol Hak ki gaybü'l-gayb idi mutlak / Sıfat esmâdı müstagrah hüviyyetteydi isti'lâ (byt:73)

(Bir yerden kazanmadan) kendiliğinde zengin olan o Hak bilinmezlerin bilinmezi idi. Esmâ ve sıfatlar yokluğa gömülmüş bir haldeydiler ve O’nun hüviyeti (aslı) üstündü.

(...)

Ki nice nice bâtında nice gayb-ı hazâyında / Nice vahdet sarâyında Âdemde kalmı-şız amyâ (byt:76)

Nice uzun zamanlar bilinmezlik hazineleri içinde, Vahdet sarayında yokluk içinde işlevsiz bir şekilde kayıp halde kaldık.

Bu şekilde varlığın kaynağı olarak *Gizli Hazine*’yi yani Hakk’ı işaret eden Yazıcıoğlu bu konuda okuyucusuna detaylı bilgiler vermektedir. Varlık Hakk’ın isim ve sıfatlarının bir tezahürü ve Zât’ın tecellisidir;

Ki zât onun çün ismidir vücûdu hod tecellidir / İkisinden de âlîdir budur bil nükte-i garrâ (byt:74)

Onun ismi Zât, varlığı ise tecellidir. (Fakat O’nunla ilgili) bilinmesi gereken en önemli şey, O’nun bu ikisinden de yüce olduğudur.

Sıfat-ı Hak metâlibdi ona esmâ merâtibdi / Hakaayık ona râtibdi be-küllî etti istid'â (byt:75)

Hakk’ın sıfatları istenen şeylerdi ve esma ise (o istenenlere) mertebelerdi. Hakikatler ise onlara bağlıydılar. Sıfatlar esmanın zuhurunu dilediler.⁹

Belî sadr-ı muallâyız çi sâhib-kadr-i âlâyız / Velîkin sırr-ı ahfâyız gerektir bize isticlâ (byt:77)

Evet, yerimiz yüksektir, üstün değer sahibiyiz fakat gizli sırlarız, bize tecelli etmek gerektir.

Çü siz bize esâtınsız bugün bize selâtınsız / Bize envâr-ı bâtınsız bize kılın vücûd i'tâ (byt:78)

⁸ *Keşfu'l-Hafâ*, II, 132 (h. no: 2016).

⁹ Bursevî bu beyti şu şekilde açıklamıştır: “... mümkün olan hakikatlerin vücûd-ı hâricî ile mevcûd olmaları esmâ ve sıfatların tecellisine mürettib ve mevkûf (dayanmak ve bağlı) olmakla tamamıyla adı geçen mânâyı istediler ve metâlib olan Hakk’ın sıfatları Hak ve metâtib olan ilâhî esmanın zuhûrunu dilediler.” *Ferâhu'r-Rûh*, 1 / 75.

(İsimler ve sıfatlar) siz bizim için dayanaklarsınız, bize sultanlarsınız. Bizim bâtın kalmış nurlarımızsınız. Bize varlık verin, (bize) iyilik edin.

Eğer biz olavuz zâhir olasız siz dahi zâhir / Buluna hikmet-i garrâ biline şir'at-i zehrâ (byt:79)

Eğer biz ortaya çıkarsak siz de ortaya çıkmış olursunuz. (Böylece) güzel hikmet ve yüzü parlak şeriat bilinmiş olur.

Bunu işidicek esmâ dirildi bir yere cem'â / Dediler Rabbenâ Hakkaa tecellî et bilâ ihfâ (byt:80)

Esmalar bunu işitince bir yere toplandılar (ve) dediler ki Rabbimiz, ey Hak, gizli bir şey kalmaksızın tecelli et.

Varlığın kaynağına dönen ve okuyucunun ‘nereden geldim?’ veya ‘varlığımın kaynağı neresidir?’ gibi sorularının cevabı olarak *Gizli Hazine*’yi veya Hakk’ın varlığını işaret eden Yazıcıoğlu, yaratılışı bir kaynaktan çıkan ve kademe kademe gelişen bir sistem ile açıklar. Düşünce tarihinde kaynakları Yeni Platonculuğa dayanan bu hiyerarşik yaratma modeli İslam felsefesi tarihinde İbn-i Sina düşüncesinde son halini alarak Sudur teorisi şeklinde ifade edilmiştir. Modeli ana hatları özetlemek gerekirse; en ulvî ve kadim olandan süfli ve sonradan olan, sonlu varlıkların ortaya çıkışını bir sıra düzeni içinde yorumlayarak ortaya koymaya çalışan sistem, varlıkların yerleri, mahiyet ve fonksiyonları belirlenmiş olduğundan determinist bir sistem olarak tanımlanır.¹⁰ Bu noktada İbnü'l-Arabî düşüncesi ve buna bağlı olarak *Muhammediye*’de ortaya konan varlık anlayışı, felsefedeki sudur sisteminden ayrılarak karakteristik bir özellik kazanır. Vesîlecî sudur. Bu anlayışta determinist yaklaşımdaki nedensellik reddedilerek yerine “vesîlecilik” fikri yerleştirilmiştir.¹¹

Muhammediye’de söz konusu kavramlar esas itibarıyla felsefi açıdan tartışılmaz fakat ortaya konulan anlatım söz konusu düşüncenin ifade ediliş biçimleridir. Örneğin söz konusu anlayışın en önemli kavramlarından bazıları olan “İlk Akıl” ve yaratılışı kademeli bir anlayışla açıklayan Varlık mertebeleri fikri *Muhammediye*’de yer bulur. Buna göre yaratılan ilk şey İlk Akıl’ın tasavvuf düşüncesindeki karşılığı olan Hz. Muhammed’in nurudur ve yaratılanlar hep bu nurdan ortaya çıkmıştır:

Pes evvel kim zuhur etti vücûdun hil'atin giydi / Muhammed nurudur hakkaa kim ondandır kamu ezvâ (byt:98)

Sonra ilk ortaya çıkan, varlığın değerli elbisesini giyen Muhammed nûru oldu. Gerçekten de bütün aydınlıklar ondan gelir.

¹⁰ Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/467.

¹¹ Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan* (İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012), 198.

Hem oldur Akl-ı evvel kim kamu eşyaya mebde'dir / Hem oldur, Rûh-ı a'zam kim kılar Hakk emr ile ihyâ (by:99)

O hem İlk Akıl'dır ki (ortaya çıkan) bütün şeylerin kaynağıdır. Hem de en büyük Ruh'tur ki Hakk'ın emri ile hayat verir.

Kalem geldi ve levh oldu düzüldü arş u kürsî hem / Döşendi bu bi'sât-ı ferş yasandı hayme-i hadrâ (by:100)

(Sonra) Kalem geldi, Levh-i Mahfuz düzüldü, Arş ve Kürsî de oldu. Yeryüzü yaygısı döşendi, yeşil çadır kuruldu.

Kuruldu hey'et-i eflâk kim erişmez ona idrâk / Muhammed şânına levlâk gelip kıldı onu i'lâ (by:101)

Kendisine idrakin erişemediği felekler heyeti kuruldu / (ve sonra) Hz. Muhammed için Levlâk¹² (hadisi) gelip onu feleklerin de üzerine yüceltti.

Yazıcıoğlu bu beyitlerde literatürde “Levlâk hadisi” şeklinde anılan kutsi hadise atıf yaparak düşüncelerini güçlendirmiştir.

Varlık mertebeleri görüşü ise esasen *Muhammediye*'nin tamamına yayılmış bir düşüncedir. Yazar çeşitli vesileler ile yaratmadaki bu hiyerarşik yapıya atıflarda bulunarak Hz. Peygamber'i övmüş ve varoluşu onun varlığına bağlamıştır. Fakat yine de söz konusu düşünceyi derli toplu bir halde birkaç noktada ele aldığı görülür. Mertebeler görüşü *Muhammediye*'de özellikle iki bölümde yer alır. İlki kitabın girişinde “İftitâhu'l-Kitâb” (Kitabın Başlangıcı) adlı bölümde varoluşun başlangıcına ve nasıl ortaya çıktığına dair açıklamalar çerçevesinde ele alınmıştır. İkincisi ise kitabın sonunda “Ma'rifeti'r-Rab ve'n-Nefs” (Rabbi ve Nefsi Bilme) adlı bölümde yer alır. Esasen aynı konunun metnin hem başında hem de sonunda yer bulması yazarın ve bağlı bulunduğu düşünce geleneğinin varlık ve bilgi görüşünün bir yansımasıdır. Başka bir deyişle mebde/başlangıç/yaratma sonlara bağlanır yani mead/ahiret ve geri döndürülüşe bağlanarak onlar hakkında bilgi verir. Başlangıcı bilerseniz bitişi de bilirsiniz çünkü varlık, başka bir bakış açısından, dairesel bir anlayışla açıklanmıştır. Varlığın kuzey ve güney iki kutup noktasından birleşen iki yay olarak düşünüldüğü bu yaklaşım yine İbnü'l-Arabî düşüncesinde yer bulmuştur.¹³ Varlığın çeşitli mertebeler halinde açıklanmasında bakış açısına göre mertebe sayısı da değişmektedir. Örneğin ikili, üçlü, beşli, en çok kullanılan yediliden kırklı tasnife kadar çeşitlenebilir.

Kitabın Başlangıcı'nda (İftitâhu'l-Kitâb) varlık Zât, sıfatlar ve filler açısından düşünülmüş ve varlık mertebeleri bu üç açıdan ele alınmıştır. Buna göre ilk mertebe Zât'ın bilinemezliğidir. Burada Hak, saf, kendinde, bizzat vücûd'dur.

¹² Levlâk Hadisi, kutsi hadislerden kabul edilmektedir: Levlâke lavlâk lemâ halaktü'l-eflâk: Sen olmasaydın, sen olmasaydın felekleri yaratmazdım. Aclûnî, II, 164 (h.no:2123).

¹³ Mahmut Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/503.

Burası hakkında bir şey söylenemez. Metinde bir çok kez “Gizli hazine” olarak tanımlanmıştır. Literatürde Lâ-Taayyün mertebesi olarak da ifade edilen bu mertebede hiçbir belirlenimin olmadığından gaybı yani Hakk’ın bilinemezliğini ifade etmektedir. Zat mertebesi hakkında bir şey söyleyemediğimiz için hakkında akıl yürütebileceğimiz ilk iki mertebe Ahadiyet ve Vahidiyet mertebeleridir. Esasen Ahadiyet Hakk’ın bilinemezliğine, Vahidiyet ise üzerinde akıl yürütebileceğimiz isimler, sıfatlar ve fillere işaret etmektedir. İbnü’l- Arabî düşüncesine göre Mutlak Varlık’ın farklı mertebelerde tecelli etmesi onun zuhura yönelmesi ile gerçekleşmiştir. Yazıcıoğlu bu görüşü şöyle ifade etmiştir:

Tecellî eyledi gayb-ı hüviyet / K’Ahad’dan zâhir ola vâhidiyyet (by:105)
(Hakk’ın) bilinemez varlığı tecellî etti (ki) Ahadiyet’ten Vahidiyet ortaya çıksın.

Bu ilk tecelli literatürde Tayyün-i Evvel olarak isimlendirilmiştir. Yazıcıoğlu’nun Vahdet-i Zât dediği mertebe veya birlik türünün makamıdır. Burada henüz birlik bozulmamış olmakla birlikte bu, görelî çokluk ihtiva eden bir birlik türüdür. Bu mertebede herhangi bir ayrışma söz konusu değildir. Ayrıca İbnü’l-Arabî’nin Hakikat-i Muhammediye adını verdiği mertebe bütün varlığın da ilkesidir.¹⁴ Bu mertebe *Muhammediye*’de şöyle ifade edilmiştir:

Zuhura geldi evvel vahdet-i zât / Tecellisine kıldı onu mir’ât (by:106)
Önce Zât’ın birliği ortaya çıktı. (Hak) onu tecellilerine ayna yaptı.
(...)
Buna mir’ât-ı hazret der meşâyih / Kim oldur berzah-ı küll-i berâzih (by:114)
Büyükler buna Hazret Aynası der. (Çünkü) o bütün berzahların berzahıdır.

Budur ol kenz-i mahfi kim hakaayık / Ki külliyât idi buldu dakaayık (by:115)
Burası Gizli Hazine’deki küllî hakikatlerin ayrıştığı yerdir.

Tecellîdir ahad cem’iyyetine / Hakikattir Muhammed hazretine (by:116)
Ahadiyet birliğinin tecellî ettiği yerdir ve Muhammedî hazretin hakikatidir.

Buna göre hem edebiyatımız da hem de İbnü’l-Arabî düşüncesinde sıklıkla karşılaştığımız ayna metaforunun kaynağına burada ulaşıyoruz. Düşünce bu şekilde geliştiği için Hz. Peygamber Hakk’ın mükemmel aynası olarak kabul edilmiştir.

Mertebelerden ikincisi ise Yazıcıoğlu’nun tasnifi ve ifadesi ile sıfatların birliğidir. Literatürde Taayyün-i Sânî veya Vahidiyet mertebesidir olarak adlan-

¹⁴ Tanrı ve İnsan, 233.

dırılır. Bu mertebede artık çokluk birbirinden ayrılmış bir şekilde fakat toplu bir halde bulunmaktadır. Yazıcıoğlu'nun ifadesine göre burada Hakk'ın isim ve sıfatlarından söz edilebilir. İsim ve sıfatlar Zât-ın belirlenimleridir. Burada ki çoğalma varlıklar açısından değil Hakka izafe dilen yönler yani izafetler açısındandır. *Muhammediye*'de şöyle gelir:

İkincisi sıfatın vahdetidir / İzâfâtın bu evvel kesretidir (by:117)

İkincisi sıfatların birliğidir. Bu, izafetlerin ilk çokluğudur.

Budur ol sırr-ı ekber kim mezâhir / Bunun nûrundan oldu cümle zâhir (by:118)

En Büyük Sır budur ki zuhur eden şeylerin tümü bu (makamın) nûrundan ortaya çıkmıştır.

Muzâf olan budur ol ism-i zâta / Kim oldur mahtid esmâya sıfâta (by:119)

Zât ismine bağlanan budur. Ki o esma ve sıfatları ihata eden yerdir.

Yazıcıoğlu'nun Hakk'a izafe ettiği birlik türlerinden üçüncüsü fillerin birliğidir. Varlık mertebeleri açısından bakıldığında ise henüz zatın görelî birliği bozulmadığından taayyün-i sâni mertebesi devam etmektedir.

Üçüncü mertebe ef'âle vahdet / Taayyün mebdedir zıdd-ı kesret (by:121)

Üçüncü mertebe fillerin birliğidir. Taayyünün kaynağıdır, çokluğun da zıddıdır.

Bu ol vahdetdurur kim cümle ef'âl / Bu vahdetten gelür âbâd ü âzâl (by:122)

Bu, bütün fillerin ebedî ve ezeli olarak kendisinden çıktığı birliktir.

Bu üç vahdet kemâlinde o Cebbâr / Celâl ile cemâlin kılar izhâr (by:123)

O Cebbâr, bu üç tekliğin kemâlinde Celâl ile Cemâlini ortaya koyar.

Yazıcıoğlu *Muhammediye*'nin sonunda varlık mertebelerini bu kez Rabb'i bilme konusu çerçevesinde ele alır. Esasen ard arda yapılan bir okumada yazar metnin başında yaratmayı anlatırken yarım bıraktığı konuya geri dönmüş gibidir. Bu aynı zamanda yazarın mead/dönüşün nereye olacağına dair cevaplarını içeren bölümlerden biridir. Yazıcıoğlu yaratmayı açıklarken geçtiği yollardan bu kez dönüşte yeniden geçer. Bu durum Vahdet-i Vücut anlayışının varlık modelinin dairesel olmasıyla ilgilidir. "O evveldir, ahirdir, zahirdir batındır..." Şüphesiz dönüş Allah'adır.

Yazıcıoğlu öncelikle Lâ-taayyün, Taayyün-i evvel ve Taayyün-i sâni mertebelerini burada özetler:

(...)

Birisi oldu külliyyât hakaayık verdiler adın => Taayyün-i evvel

Birisi bütünlük oldu(ğu için) ona hakikatler dendi.

Birisi oldu cüz'ıyyât hüviyyât oldu kodu baş (byt:8396) => Tayyün-i sâni
 Birisi ayrışmalar oldu(kları için) mahiyetler oldular ve (bundan sonrası için) hazır oldular.

Bundan sonra yedili tasnifte dördüncü merteye olan Mertebe-i Ervah'a geçer:

Bular da istedi mazhar seçile âm ile tâ hâs / Gözüktü âlem-i ervah salındı geldi çün rakkaas (byt:8397)

Mahiyetler de genel ve özel bilinsin diye ortaya çıkmak istediler. (Böylece) Ruhlar âlemi bir oyuncu gibi salınarak geldi.

Merâtibce gelip ervâh kamu yerli yeri buldu / Bular da istedi mazhar biline tâ nedir eşhâs (byt:8398)

Ruhlar mertebelerine göre gelip yerlerini buldular. Bunlar da şahıslar bilinsin diye orta çıkmak istediler.

Mertebe-i ervah'ı beşinci merteye olan Mertebe-i misal takip eder:

Bu kez nûrânî bir âlem yarattı sâni'-i âlem / Kim ola berzah-ı câmi' seçile tâ riyâ ihlâs (byt:8399)

Âlemin yapıcısı bu kez nûrânî bir âlem yarattı. (Burası) şeyleri birleştiren (bir yer) olsun da onların hakikatleri bilinsin diye.

Ki zîrâ âlem-i ervâh mücerreddi ta'allukdan / Olurdu ona zıdd ecsâm barışmazlardı ey fehâs (byt:8400)

Zira Ruhlar âlemi görünen âlem ile alakalardan uzaktı ve cisimlerin zıddı olarak onlarla barışamazdı, ey talepkâr.

Bu âlem geldi cem' etti belirdi cevher ü a'râz / Hem oldu mazhar-ı ervâh yüzünü etmedi i'râz (byt:8401)

Bu âlem geldi, cevher ve arazi birleştirdi. Hem de ruhların (Ruhlar âleminin) mazharı oldu ve yüzünü ondan çevirmedi.

Misâl onun için dendi bu nûrânî cihâna ad / Kim emsâlin bu mülkün hep bulur anda nebî murtâz¹⁵ (byt:8402)

Bu nûrânî âleme misal dendi çünkü bu mülk âleminde olan şeylerin misallerini onda bulur keşif sahibi kimseler.

¹⁵ Bu beyitteki “nebî murtâz” ifadelerini Bursevî, mükâşefe ehli olarak şerh etmiştir. *Ferahu'r-Rûh*, 10 / 238.

Altıncı mertebe, Merteb-i şehâdet'tir:

Pes ol nûrânî âlem hem mezâhir iktizâ etti / Ki bir sûret-pezîr ede ola zâhir kamu agrâz (byt:8403)

Sonra o nûrânî âlem zuhur yerleri gerektirdi ki böylece bütün maksatlar suret kabul eder olsunlar.

Bu kez cismânî bir âlem yarattı Hâlık-ı âlem / Ademden eyledi icâd onu ol mebdei Feyyâz (byt:8404)

Âlemin yaratıcısı bu kez cismânî bir âlem yarattı. O feyizlerin kaynağı (Allah) onu yokluktan meydana getirdi.

Çü bu cismânî âlemden belirdi ön ü son evsât / Düzüldü arş u ferş eflâk kurulda hayme ve füstât (byt:8405)

İşte bu cismânî âlemde ön ve son, orta belirdi. Gök ve yer, felekler düzüldü, büyük gökler kuruldu.

Gök ata oldu yer ana bulardan doğdu dört erkân / Olardan doğdu üç oğlan ki tâ andan doğa esbât (byt:8406)¹⁶

Gök baba oldu, yer ana. Dört erkân bunlardan oldu. Onlardan üç oğlan doğdu ki onlardan da torunlar doğsun diye.

Bu üç oğlan biri ma'den ikincisi nebât onun / Üçüncüsü durur hayvan gelirler tâ kopa eşrât (byt:8407)

Bu üç oğlan; Birincisi maden, ikincisi bitki, üçüncüsü hayvandır. (Bunlar) kıyamet kopuncaya kadar gelmeye devam ederler.

Yedinci ve son mertebe, Mertebe-i insan'dır:

Bu kez bir mazhar-ı kâmil yaratıldı adı insan / Şu resme müntehâ düştü ki mislin yazmadı hattât (byt:8408)

Bu sefer bir kâmil zuhur yeri yaratıldı, adı insandır. (O) öyle bir tamamlanmıştı ki hattatlar benzerini yazmamışlardı.

Bu mecmû-i nukuuş eşkâl onunçün oldular ilhâz / Ki tâ bu mazhar-ı kâmil gele ola ona lehâz (byt:8409)

Bütün bu nakışlar, şekiller onun için olup ona tâbii oldular. Böylece o kâmil zuhur yeri gelsin de O'nu tanıyan olsun.

Tüm bu sanatların anlamı ise insanın sanatçıyı tefekkür etmesi ve O'na ulaşmasındadır:

¹⁶ Dört erkân: su, ateş, toprak ve hava.

Göre bu levh-i tasvîri tasavvur ede nakkâş / Cemâlinin hayâlinde okuya ma'nîye elfâz (by:8410)

Bu tasvirler levhasını görsün de resmedeni tasavvur etsin; hayâlinde (Onun) Cemâl'inin manâ ve sözlerini okusun diye.

Ki zîrâ cümle masnû'at bu câmi'de olur mecmu' / Gelip gîtî-nümây olur kılar hem sonra istihfâz (by:8411)

Zira cümle sanatlar bu toplayıcıda bir araya gelmiştir, gelip cihânı gösteren olur sonra da (onu kendinde) gizleyen (olur).

Bu şekilde okuyucu Hakk'tan gelip Hakk'a döneceğini görmüş ve tasavvur etmiş olur. Bu çalışmanın sınırlılıkları gereği metindeki detayları buraya aktarmıyor olsak da esasen *Muhammediye*'yi bir mebd ve mead kitabı veya bir nüzül ve urûc tarifi olarak okumak doğru bir okuma yöntemi olacaktır.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs amme'stehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Basım, 1932.
- Beyazıt, Ayşe. *el-Müntehâ Fusûsu'l-Hikem Üzerine Bir Çalışma*. İstanbul: İnsan Yay., 2011.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ferahu'r-Rûh Muhammediye Şerhi*. 10 Cilt, İstanbul: Uludağ Yayınları, 2000.
- Çelebioğlu, Amil. *Muhammediye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Demirli, Ekrem. *İbnü'l-Arabî Metafiziği*. İstanbul: Sufi Kitap, 2013.
- Demirli, Ekrem. *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Demirli, Ekrem. *Tasavvufun Altın Çağı Konevî ve Takipçileri*. İstanbul: Sufi Kitap, 2015.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Kaya, Mahmut. "Sudûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kılıç, Mahmut Erol. "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.